

УДК 94 : 631.11 (477.54) «1917/1930»

В. В. Калініченко

СЕЛЯНСЬКА ПОЗЕМЕЛЬНА ОБЩИНА НА СЛОБОЖАНЩИНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЇЇ ІСНУВАННЯ (1917 – 1930 рр.)

У статті розглядається селянська поземельна община, визначається її місце та роль в житті доколгоспного села на Слобожанщині в 1917–1930 рр.

Ключові слова: селяни, поземельна община.

В статье рассматривается крестьянская поземельная община, определяется ее место и роль в жизни доколхозного села Слобожанщины в 1917–1930 гг.

Ключевые слова: крестьяне, поземельная община.

In article the country land community is considered, its place and a role in a life dokolhoznoy villages Slobozhanshchiny in 1917-1930 is defined.

Key words: peasants, a land community.

Постановка проблеми. Селянська поземельна община – це союз безпосередніх виробників, що сформувався для спільного використання земельного відводу при одноосібному господарюванні кожного селянського двору. Община пройшла довгий шлях свого розвитку. Останній етап її існування припадає на радянський період (1917 – 1930 рр.).

Община була необхідна як самодіяльна організація безпосередніх виробників, що доповнювала одноосібне селянське господарство і в якості поземельного інституту забезпечувала нормальне функціонування і відтворення своїх членів. Вона була організацією, що мала великі потенційні можливості для розвитку сільського господарства – в ній поєднувалися особисті та суспільні потреби селян.

Аналіз досліджень. Праці С.П. Трапезнікова, В.П. Данилова, В.Я. Осокіної поклали початок вивченню общини в радянський період її існування [1; 7; 11], але ці роботи написані по РРФСР. По УСРР є стаття В.В. Калініченка [4], але у статті не висвітлюється поземельна община на Слобожанщині (де існували певні особливості в її функціонування).

Під Слобожанщиною у літературі традиційно розуміється територія Харківської губернії в межах 1917 р., а після адміністративно-територіальної реформи – це, в 1925–1930 рр., площа Харківської, Сумської, Ізюмської, Куп'янської та Старобільської округ.

В історіографії склалися дві точки зору щодо місця та значення общини в доколгоспний період її існування, її ролі в підготовці суцільної колективізації. Так С.П. Трапезніков вважав, що зміни в характері общини та її діяльності після

Жовтневої революції перетворили її ж в опорний пункт соціалістичного перетворення сільського господарства [11, с. 390]. Але В.П. Данилов вважав, що община в цілому не змінила своєї природи, тому не могла стати опорним пунктом для суцільної колективізації [1, с. 134].

Що стосується часу існування общини в Україні, то в одних роботах вказано на її існування тільки до 1917 р. [12, с. 175], в інших – на повсюдне переважаючі общини в республіці в 1917 – 1930 рр. [1, с. 107].

В.В. Калініченко довів, що обидві точки зору надто категоричні й навів факти, які свідчать що в 1917 р. в Україні община охоплювала 24 % селянських дворів, а в середині 1920-х рр. – 28,6 % [4, с. 4–5].

Мета дослідження – дати характеристику селянської поземельної общини на Слобожанщині, визначити її місце та роль в житті доколгоспного села цього великого українського регіону.

На 1917 р. у результаті розвитку капіталізму в сільському господарстві, община знаходилася в стані розкладу. Століпінська аграрна реформа завдала общині відчутного нищівного удару, але община збереглася. Так на Слобожанщині в 1917 р. за даними земельної статистики вона охоплювала 48 % селянських земель [9, с. 4], а по всій Україні 24 % [14. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 31. – Арк. 12].

Поземельна община виявила свою життєздатність тільки в умовах реалізації свого права регулювання селянського користування землею. Там, де це право переставало діяти, там поземельна община зникала [5, с. 18]. Отже община була нерозривно зв'язана з общинною формою землекористування. Основна ознака такої форми – це зрівняльний спосіб користування зем-

лею, де кожний член общини мав право на користування рівною частиною з угідь цього поземельного інституту.

У поземельній общині її члени не мали права на спадкову, постійну частину общинної землі, як то було при подвірній формі, вони мали право тільки на користування часткою землі в общинному наділі у розмірі, визначеному розкладковою одиницею (ідець, робоча сила тощо) [13, с. 5].

До 1917 р. община, окрім земельних функцій, виконувала також функції нижньої адміністративно-територіальної одиниці – сільської громади. В історіографії інколи ототожнюють сільську громаду з поземельною общиною [1, с. 107]. Стосовно Росії, де повсюдно була розповсюджена община, подібне ототожнювання не приводить до плутанини. Але в Україні, зокрема на Слобожанщині, де сільська громада діяла і в місцевостях, які не знали поземельної общини, таке ототожнювання неправомірне.

Після Жовтневої революції функції нижчої адміністративно-територіальної одиниці більшовики передали сільраді. Згідно із Земельним Кодексом 1922 р. юридичний статус на селі отримала земельна громада [3, с. 9], яка на відміну від сільської громади не мала адміністративних функцій. Земельна громада була утворена, як сказано у її зразковому статуті, «для проведення в життя прав селян на трудове користування землею» [6, с. 3].

Необхідно відмітити, що в УСРР право на землю селянин міг реалізувати тільки у складі земельної громади, а в РРФСР й поза громадою [3, с. 4; 8, с. 157].

За Земельним Кодексом УСРР 1922 р. форма землекористування в земельній громаді могла бути общинною, подвірною, колективною або змішаною [3, с. 13]. Тому в УСРР й зокрема на Слобожанщині, на відміну від РРФСР, не всі земельні громади виконували функції поземельних общин. Їх обов'язки співпадали тільки при наявності общинної форми землекористування.

Поземельна община на Слобожанщині мала наступні функції: контроль за раціональним використанням земельних угідь, недопущення хижацького господарювання або запустіння; встановлення або зміна порядку користування ріллею, сіножаттями, лісами на інших угіддях; вирішення питання землеустрою; встановлення громадської сівозміни; встановлення правил випасу худоби на толоці й на вигоні; розпорядження вільними земельними ділянками громади [6, с. 5, 11].

В історіографії відмічається, що під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. спостерігався процес оживлення общини. Зок-

рема, в РРФСР кількість дворів селян-общинників зросла з 73 % до 98 %, в УСРР з 24 % до 28,6 % [4, с. 5]. Зокрема, питома вага общинної форми землекористування за 1917–1923 рр. зросла в усіх округах Слобожанщини: в Старобільській з 83 до 83,5%, в Сумській з 24% до 50 %, Куп'янській з 45 % до 49,5%, в Ізюмській з 55% до 62 %. В Харківській з 33 % до 36 % [14. – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 529. – Арк. 2–22].

Отже, на Слобожанщині, на відміну від інших регіонів України, община на 1923 р. стала панівною формою землекористування на селі, що стало особливістю в аграрних відносинах в регіоні.

Зростання общинної форми землекористування під час революційних аграрних перетворень було в УСРР явищем тимчасовим. Як свідчать матеріали обстеження форм селянського землекористування на початок 1929 р. питома вага общини становила в республіці – 26 % [4, с. 6].

На Слобожанщині навпаки, питома вага общинної форми землекористування впродовж 1923–1929 рр. зросла і складала по окремих округах краю від 49,1 % в Сумській окрузі до 78,5 % в Куп'янській, а в цілому по регіону 58,4 % [14. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 598. – Арк. 42]. Як правило, такий процес мав місце в тих селах Слобожанщини, де були міцними позиції общини і селянство не пережило ілюзій общинних переділів землі [2. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 773. – Арк. 45–46].

Земельний Кодекс УСРР 1922 р. демократизував органи управління общиною. На сході общини (вищий орган управління цього поземельного інституту) мали право приймати участь не тільки домогосподарі (як до 1917 р.), а всі землекористувачі, які досягли віку 18 років [3, с. 8]. Сход вирішував усі питання, що стосувалися життя поземельної общини. В період між сходами поточні справи вирішували, вибрані общинниками, уповноважені по земельним справам або правління [6, с. 10–11]. Якщо поземельна община співпадала у своїх територіальних межах із сільрадою, то обов'язки виборних органів общини виконувала сільрада [3, с. 4].

Право общинника на рівну частку землі із спільного земельного відводу общини реалізовувалося шляхом періодичних зрівняльних переділів землі по розкладкових одиницях. На Слобожанщині такою одиницею був ідець. Як правило, у регіоні застосовувався такий спосіб розподілу землі: кожне поле у сівозміні (озимина, ярина і т.п.) общинники ділили на частини за якістю (родючістю) землі,

потім по гону (віддаленість від села). Шляхом жеребкування в кожному гоні общиннику вказували його смужку землі. Наділ селянина, таким чином, складався з певної кількості смужок, чересмужно розміщених по всіх полях общини. Община турбувалася про рівне землекористування своїх членів. Це й було головною причиною частих переділів землі в общині. Переділи дуже негативно впливали на стан рільництва. Тому Земельний Кодекс та Наркомзем УСРР обмежили переділи 9–12 роками [3, с. 17; 14. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 289. – Арк. 368]. Але безсистемні переділи землі в общинах Слобожанщини не вдалося повністю припинити, переділи відбувались впродовж 1920-х рр., хоча з меншою інтенсивністю.

Общинна форма землекористування була найвідсталішою формою селянського землекористування в Україні. Переділи порушували стабільність землекористування й не давали можливості окремим селянським дворам вести раціональне господарство. Великим недоліком общини було збереження архаїчного трипілля, а спосіб розподілу землі в общині не дозволяв запровадити більш поліпшену сівозміну. Реальним виходом з такої ситуації міг бути землеустрій й введення громадської багатопільної сівозміни. При цьому фактично усувався общинний спосіб розподілу землі, а сама община трансформувалася в земельну громаду, організовану за принципом вертикального кооперативу. У такій громаді усуспільнювалися ті трудові операції, або галузі виробництва, які вигідніше виконувати гуртом (тракторна оранка, молотьба снопів на громадській молотарці тощо) і в той же час зберігалися індивідуальні селянські господарства, зберігався самостійний господар, його індивідуальний інтерес у підвищенні продуктивності праці. Сільське господарство не деградувало, а стабільно розвивалось би. Зберігалось селянство – основа української нації. Не було економічної потреби у суцільній колективізації селянських господарств. Політика колективізації була потрібна більшовикам, які намагалися встановити тотальний контроль над суспільством, в тому числі і селянством. Поки селянин був власником засобів виробництва й сам розпоряджався результатами своєї праці встановити над ним контроль неможливо, неможливо було перетворювати селянина-власника на безправного виконавця в сільському господарстві. Таке перетворення можливо лише у колгоспі.

Наприкінці 1920-х рр. більшовики взяли курс на примусову суцільну колективізацію. Більшість поземельних общин не змінили своєї природи. За даними Укрколгоспу станом на 17

жовтня 1929 р. на колективну форму землекористування перейшло тільки 242 земельні громади з общинною формою землекористування [14. – Ф. 27. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 490. – Арк. 19]. Якщо врахувати, що в УСРР на той час нараховувалося до 10 тис. поземельних общин [4, с. 10], з них на Слобожанщині до 3 тис. [10, с. 31, 33, 34] то необхідно визнати їх дуже незначну роль у колективізації.

Висновки. Поземельна община, як виразниця інтересів всіх селян-общинників, не могла стати інструментом антиселянської примусової суцільної колективізації, яку затіяли більшовики. А тому поземельну общину в ході суцільної колективізації ліквідували, а її функції за постановою ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. передали сільраді [8, с. 465–466]. Складний й довготривалий процес діяльності поземельної общини в нашій країні, зокрема й на Слобожанщині, завершився.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Данилов В.П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В.П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вологда, 1976. – Вып. 6. – С. 102–134.
2. Державний архів Харківської області.
3. Земельный кодекс УССР. – Х.: Издание Наркомзема УССР, 1923. – 91 с.
4. Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период. / В.В. Калиниченко. // Вестн. Харьк. ун-та. – Х. – 1984. – № 266. – С. 3–12.
5. Клуфман А. Сельская поземельная община в России. / А. Клуфман. // Энциклопедический словарь тов-ва А. и И. Гранат и Ко. – М., 1917. – Т. 38. – С. 18–100.
6. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади : Для земельних громад з общинним розпорядком землекористування. – Харків: Видання НКЗС УСРР, 1926. – 15 с.
7. Осокина В.Я. Социалистическое строительство в деревне и община. / В.Я. Осокина. – М.: Мысль, 1978. – 176 с.
8. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. 1917–1954. – М.: Госюриздат, 1954. – 719 с.
9. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Х. : Харьковская губ. земская управа, 1918. – 151 с.
10. Статистический справочник по Харьковской губернии [репринтное издание]. – Х. : Сага, 2007. – 232 с.
11. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. / С.П. Трапезников. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 560 с.

12. Українська радянська енциклопедія. – К. : УРЕ, 1979. – Т. 3. – 552 с.
  13. Хауке О.А. Крестьянское земельное право. / О.А. Хауке // Труды Общества межевых инженеров. – М., 1914. – Вып. 5. – С. 1–377.
  14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
-